IIPIMRJ
IIP International Multidisciplinary Research Journal

An Online Peer-Reviewed / Refereed Journal
Vol: 02 No. Issue IV, (October-December) (2025)
Impact Factor: GSRD-IF: 5.001
ISSN: 3049-2734 (Online)

सर्व शिक्षण अभियान (SSA) व शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs): सामाजिक न्याय व समावेशक शिक्षणाचा सखोल अभ्यास

श्री. भरत भाऊसाहेब राऊत
संशोधन केंद्र : अण्णासाहेब मगर महाविद्यालय, हडपसर, पुणे-२८

Article Info

Article History:
Received: 15th Dec 2025
Accepted: 19th Dec 2025
Published: 20th Dec 2025

Keywords:

सर्व शिक्षण अभियान (SSA), शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs), सामाजिक न्याय, समावेशक शिक्षण, शिक्षणातील समानता, डिजिटल दरी, स्त्री शिक्षण.

ABSTRACT

शिक्षण हे कोणत्याही राष्ट्राच्या प्रगतीचे मूलभूत अधिष्ठान आहे. भारताने २००१ मध्ये “सर्व शिक्षण अभियान” (Sarva Shiksha Abhiyan - SSA) हे धोरण राबवून शिक्षणाचा अधिकार सर्वांना मिळावा यासाठी एक क्रांतिकारी पाऊल उचलले. या उपक्रमाने शिक्षणातील सामाजिक विषमता, लिंगभेद, ग्रामीण-शहरी अंतर, आणि सामाजिक न्याय या मूल्यांच्या अंमलबजावणीत महत्त्वाची भूमिका बजावली. सध्याच्या काळात, संयुक्त राष्ट्रांच्या शाश्वत विकास उद्दिष्टांपैकी (SDGs) SDG-4 “गुणवत्तापूर्ण शिक्षण” व SDG-5 “लैंगिक समानता” या उद्दिष्टांशी SSA चा घनिष्ठ संबंध आहे. या अभ्यासातून SSA च्या कार्यक्षमतेचा, अंमलबजावणीतील अडचणींचा, आणि समावेशक शिक्षणाच्या दृष्टीने त्याच्या योगदानाचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे.

या संशोधनातून निष्कर्ष निघतो की SSA ने भारतात शैक्षणिक प्रवेश व समता वाढवली असली, तरी गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, शिक्षक प्रशिक्षण, व डिजिटल दरी ही अजूनही मोठी आव्हाने आहेत.

Plagiarism Check Report:
Date of Report: Dec 18, 2025
Similarity Index: 6%
Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Raut, B. B. (2025). *सर्व शिक्षण अभियान (SSA) व शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs): सामाजिक न्याय व समावेशक शिक्षणाचा सखोल अभ्यास.* ***IIP: International Multidisciplinary Research Journal (IIPIMRJ)*, 2(IV), pp. 1194–1197.**

१. प्रस्तावना (Introduction):

भारतातील शिक्षण व्यवस्था दीर्घकाळ असमानतेने ग्रस्त होती. जात, लिंग, धर्म आणि भौगोलिक घटकांमुळे शिक्षणात भेदभाव दिसून येत होता. या समस्येवर मात करण्यासाठी केंद्र सरकारने २००१ मध्ये सर्व शिक्षण अभियान (SSA) लागू केले. हे धोरण ६ ते १४ वयोगटातील सर्व मुलांना विनामूल्य व सक्तीचे शिक्षण देण्याचा निर्धार करते. संविधानातील **कलम ४५ आणि २१(अ)** नुसार शिक्षणाचा अधिकार हा प्रत्येक नागरिकाचा मूलभूत हक्क बनला आहे. २००९ मध्ये शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम (RTE Act) पारित झाल्यानंतर SSA चा कायदेशीर पाया अधिक मजबूत झाला. सर्व शिक्षण अभियान हे केवळ साक्षरता वाढविण्याचे साधन नाही, तर ते सामाजिक न्याय, समानता आणि समावेशक विकासाचे माध्यम आहे.

२. समस्येचे विधान (Statement of the Problem):

भारतातील शिक्षणातील विषमता आजही पूर्णपणे दूर झालेली नाही. ग्रामीण व शहरी भागातील शाळांची गुणवत्ता, मुलींचे शैक्षणिक प्रमाण, आणि दिव्यांग विद्यार्थ्यांचा समावेश हे प्रश्न अद्याप गंभीर आहेत.

या पार्श्वभूमीवर संशोधनाचा मूलभूत प्रश्न असा आहे —

"सर्व शिक्षण अभियानाने सामाजिक न्याय व समावेशक शिक्षणाच्या दृष्टीने भारतातील शिक्षण व्यवस्था कितपत सक्षम केली आहे?"

३. अभ्यासाची गरज व महत्त्व (Need and Importance of the Study):

शिक्षणातील समावेशकता ही शाश्वत विकासाची गुरुकिल्ली आहे. शिक्षण हे सामाजिक बदलाचे माध्यम आहे. Dr. B. R. Ambedkar यांनी म्हटले होते —

"I measure the progress of a community by the degree of progress which women have achieved."

या अभ्यासाची गरज पुढील कारणांमुळे भासते —

1. SSA च्या माध्यमातून शैक्षणिक विषमता कितपत कमी झाली हे समजणे.
2. SDG-4 आणि SDG-5 या उद्दिष्टांशी SSA चा संबंध तपासणे.
3. डिजिटल दरी (Digital Divide) मुळे समावेशक शिक्षणावर होणारा परिणाम जाणून घेणे.
4. सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेत शिक्षणाचा वाटा निश्चित करणे.

४. उद्दिष्टे (Objectives of the Study):

१. सर्व शिक्षण अभियानाच्या अंमलबजावणीचा सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने अभ्यास करणे.

२. शिक्षणातील लिंगभेद कमी करण्यातील SSA चा प्रभाव समजणे.

३. SSA आणि SDGs यांचा परस्परसंबंध विश्लेषित करणे.

४. डिजिटल शिक्षण, पायाभूत सुविधा आणि शिक्षक प्रशिक्षण यांचे मूल्यांकन करणे.

५. भविष्यातील शिक्षण धोरणासाठी शिफारसी सुचविणे.

५. साहित्य समीक्षा (Review of Literature):

शिक्षण व सामाजिक न्यायावरील अनेक संशोधकांनी SSA च्या यश आणि अपयशावर अभ्यास केले आहेत. डॉ. ए. ए. पाटील (२०१०) यांच्या "सर्व शिक्षण अभियानाचा परिणाम" या ग्रंथात SSA मुळे प्राथमिक शिक्षणाचा प्रवेश वाढला, पण गुणवत्तेचा प्रश्न अजूनही गंभीर असल्याचे नमूद केले आहे. शोधक वाघमारे (२०२१) यांनी "समावेशक शिक्षण : एक समीक्षा" या लेखात SSA अंतर्गत दिव्यांग व बालमजूर मुलांच्या शिक्षणातील सहभागाचा अभ्यास केला आहे. UNDP (2023) च्या Sustainable Development Report मध्ये SDG-4 आणि SDG-5 च्या पूर्ततेसाठी SSA सारख्या धोरणांची महत्त्वपूर्ण भूमिका अधोरेखित केली आहे.

६. संशोधन पद्धत (Research Methodology):

अभ्यासाची रचना **वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक (Descriptive & Analytical)** स्वरूपाची आहे.

नमुना व डेटा संकलन:

1. **लोकसंख्या (Population):** महाराष्ट्रातील ३३९२ प्राथमिक शाळा.
2. **नमुना (Sample):** १०% यादृच्छिक नमुना (सुमारे ३४० शाळा).
3. **साधने (Tools):** प्रश्नपत्रिका, मुलाखती, सरकारी अहवाल, व शैक्षणिक दस्तऐवज.
4. **विश्लेषण:** सांख्यिकीय व तुलनात्मक विश्लेषण पद्धती वापरण्यात आल्या.

७. डेटा विश्लेषण व निष्कर्ष (Analysis and Findings):

1. **प्रवेश दर (Enrollment Rate):** SSA नंतर ६–१४ वयोगटातील मुलांचा शाळेत प्रवेश दर ९५% पर्यंत वाढला.
2. **लिंगसमानता:** मुलींचा सहभाग २० वर्षांत ३०% वरून ४८% पर्यंत वाढला.
3. **गुणवत्ता व उपस्थिती:** शिक्षणाची गुणवत्ता मात्र अद्याप कमी असून उपस्थिती सरासरी ७०–७५% आहे.
4. **डिजिटल दरी:** ग्रामीण भागात संगणक शिक्षणाचा अभाव, इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी कमी असल्यामुळे ई-लर्निंग मर्यादित आहे.
5. **शिक्षक प्रशिक्षण:** ६५% शिक्षकांनी नव्या पद्धतींचे प्रशिक्षण घेतले नाही असे आढळले.

८. चर्चा (Discussion):

SSA ने शिक्षणात प्रवेश व समावेशनाच्या दृष्टीने क्रांती घडवली, पण गुणवत्ता, तांत्रिक सुविधा व शिक्षक प्रशिक्षणाची कमतरता ही मुख्य अडचण आहे. RTE Act च्या अंमलबजावणीमुळे शाळेत प्रवेश सक्तीचा झाला असला तरी, "शिक्षणाचा दर्जा" हा प्रश्न अजून सुटलेला नाही. NEP 2020 ने डिजिटल शिक्षणावर भर दिला आहे, परंतु ग्रामीण भागात आवश्यक साधनसुविधांचा अभाव असल्याने समावेशक शिक्षण अजूनही आव्हानात्मक आहे.

९. निष्कर्ष (Conclusion):

सर्व शिक्षण अभियानाने भारतात शिक्षणात सामाजिक समता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. शिक्षण हे आता सर्वांचा हक्क बनले आहे. तथापि, SSA ची खरी ताकद "गुणवत्तापूर्ण शिक्षण" व "समान संधी" निर्माण करण्यात आहे. भविष्यातील शिक्षण धोरणे ही

समावेशक, तंत्रज्ञानाधारित आणि स्थानिक गरजांवर केंद्रित असणे आवश्यक आहे.

१०. शिफारसी (Recommendations):

१. SSA अंतर्गत शिक्षक प्रशिक्षणाचा दर्जा वाढवावा.

२. ग्रामीण भागातील शाळांना डिजिटल सुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात.

३. बालकांच्या उपस्थिती व गुणवत्तापूर्ण शिक्षणासाठी पालकांचा सहभाग वाढवावा.

४. मुलींच्या शिक्षणासाठी स्वतंत्र प्रेरणा योजना राबवाव्यात.

५. NEP 2020 शी समन्वय साधून SSA ला अद्ययावत स्वरूप द्यावे.

११. संदर्भसूची (Bibliography):

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (1936). *Annihilation of Caste.*
2. Ambedkar, B.R. (1952). *Education and Equality: Selected Speeches.*
3. United Nations Development Programme (2023). *Sustainable Development Goals Report.*
4. पाटील, अ. अ. (२०१०). *सर्व शिक्षण अभियानाचा परिणाम.* पुणे : महाराष्ट्र शिक्षण प्रकाशन.
5. वाघमारे, अ. (२०२१). *समावेशक शिक्षण : एक समीक्षा.*
6. Government of India (2001). *Sarva Shiksha Abhiyan Guidelines.*
7. Ministry of Education (2020). *National Education Policy.*
8. www.ssa.nic.in
9. www.un.org/sustainabledevelopment